

Kunst in het geloof en geloof in de kunst

Lucas Catherine Er bestaan grote verschillen in de manier waarop religies kunst benaderen. Zo staat de islam veel opener voor literatuur dan voor afbeeldingen. Bij het katholicisme is dit net omgekeerd: daar bestaat wel een index van verboden boeken, maar niet van schilderijen. Een overzicht van de complexe en zeer diverse relatie tussen kunst en religie.

Het woord religie komt van het Latijnse *religare* (verbinden) en betreft elk denksysteem dat deze wereld wil verbinden met een veronderstelde metafysische (naast de bestaande) wereld.

Dat gebeurt op drie manieren. Er zijn religies die van de mens uit vertrekken en hem willen linken aan een groter kosmisch geheel, zoals het boeddhisme, het taoïsme en het confucianisme. Andere religies gaan uit van een scheppende god, wat opgaat voor de drie monotheïstische godsdiensten die in het Midden-Oosten zijn ontstaan. Deze noem je met recht gods-diensten. Al gaat het hier om religies, ze zijn apart in hun soort. Ten derde zijn er mythologieën die de rol van religie vervullen.

Het confucianisme heeft een zeer conservatieve levensfilosofie. Confucius zei: 'De vader weze vader, de zoon weze zoon, de keizer weze keizer', oftewel: iedereen moet zijn plaats kennen en deze orde niet ter discussie stellen, anders komt er onheil.

De basisfilosofie van het boeddhisme is dynamischer, dankzij het systeem van reïncarnatie: het leven is dan wel lijden, maar de Boeddha heeft een methode gegeven om hieraan te ontsnappen. Volg de grote of de kleine weg en je wordt herboren in een beter, nieuw bestaan. Het eigenlijke boeddhisme is hier zeer duidelijk over. Het taoïsme is sceptischer: de weg die je kunt volgen, is niet de ware weg; de naam die je kunt noemen, is niet de ware naam. Het leven heeft geen zin, het is een hopeloze zaak, maar toch moet je blijven proberen.

De verschillende vormen van boeddhistische filosofieën in India, China en Japan zijn religies in de mate dat zij vanuit de mens een zin willen geven aan ons bestaan en hoe dit te verlichten, want: 'Het leven is lijden.' Het vertrekpunt van deze Aziatische religies ligt dus bij de mens zelf en niet bij een scheppende god. Ze zijn in wezen atheïstisch, iets wat trouwens in verschillende hindoeïstisch-filosofische scholen duidelijk

wordt geponeerd. Zo hielden Samkhya, Lokayata, Purva-Mimamsa of het jainisme in hun oerversie – net als het boeddhisme – geen rekening met het bestaan van een Schepper. Ashavagosha vatte het in zijn *Buddhacarita* (biografie van de Boeddha) als volgt samen: ‘Als de wereld zou zijn geschapen door God (Isvara), dan zou er na de schepping geen vernietiging of verandering mogen zijn, geen goed of kwaad, omdat zowel de slechte als de goede dingen van Hem zouden moeten komen. En als vreugde en leed, liefde en haat, gevoelens die toch in alle menselijke wezens voorkomen, het werk van een god zouden zijn, dan zou Hij zelf vreugde en leed, liefde en haat moeten kennen. En als dat zo was, hoe zou Hij dan volmaakt kunnen zijn?... Het idee dat er een god bestaat, is vals, dat leert ons rationeel denken.’

Binnen de picturale tradities van al deze Aziatische religies heersen geen verboden, wel probeert de maker van de prent, de tekening, de tangka zijn religie of de beleving ervan weer te geven. Bij de filosofische religies stelt de relatie kunst en religie zich niet als probleem, omdat hier in principe de artiest zelf bepaalt hoe hij zijn religie in zijn kunst verwerkt.

Monotheïstische taboes

Geheel anders zijn de monotheïstische godsdiensten. Jodendom en islam kennen een picturaal verbod, tenminste toch binnen de synagoge en de moskee, hierin gevolgd door het protestantisme dat niet voor niets in zijn beginperiode een beeldenstorm kende. Dit beeldverbod komt voort uit de vrees dat afbeeldingen afgodendienst kunnen produceren, een vrees die haar oorsprong kent in de episode

Binnen het jodendom is alle kunst religieus

van het Gouden Kalf in het Oude Testament.

Het christendom hield, voor de opkomst van het protestantisme, geen rekening met dit risico van afgodendienst, en aanvaardde plastische kunst wél en gebruikte die zelfs intensief als propagandamiddel. En zoals bij alle propaganda is elk middel goed, taboes mogen in bepaalde gevallen doorbroken worden.

Binnen het jodendom is alle kunst religieus: de voornaamste vormen zijn de illustraties in de hagalaliteratuur of van de thorarollen; daarnaast bestaat er utilitaire gebruikskunst. Wereldse joodse kunst zal in Europa pas ontstaan met de Haskala (Bildung in het jiddisch), de verlichting. Bij de Arabische joden is hun kunst, op literatuur en religieuze muziek na, vrijwel niet te onderscheiden van hun christelijke of moslimse volksgenoten.

Maar op alle religieuze verboden vind je uitzonderingen. Zo wordt het protestantse beeldverbod niet 100 procent nageleefd in de

streng sobere lutherse kerken. Het orgel is hier overdadig versierd met beelden: engelen, cupido's, hele taferelen. En de luiken van de orgelkast zijn rijkelijk beschilderd met al dan niet bijbelse taferelen. Dit heeft te maken met de rol van het orgel als begeleidend instrument voor de psalmgezangen van de gelovigen en die staan centraal in de eredienst. Een voorbeeld van hoe een verbod wordt opgeschort als het de betreffende religie goed uitkomt.

Het was voor de protestanten trouwens moeilijk breken met de beeldencultus van de kerk. Vanaf het begin van onze plastische kunst werd die gedomineerd – want gesponsord – door de katholieke kerk. Van de beeldhouwde kapittels en kraagstenen in de nog sobere romaanse kerken via de glasramen van de gotiek tot aan de barokke schilderkunst. Daarnaast dook pas geleidelijk een nieuwe sponsor op: de opkomende burgerij die vanaf de Vlaamse Primitieven letterlijk ook haar beeld zal drukken op de kunst.

We mogen de dominerende rol die de religie op het eerste gezicht in de andere culturen speelde en in sommige culturen nog speelt, niet overschatten. De algehele culturele context, en vooral de houding van het politieke gezag, is vaak erg belangrijk en minder religieus dan gedacht. Zo kent de islam, naast een grote pudeur over het gedrag van vrouwen in het openbaar, een uitgebreide en zeer expliciete erotische literatuur, vaak trouwens geschreven door ulama, (god)geleerden. In Caïro konden de meest scabreuze verhalen van *Duizend-en-een-nacht* in de veertiende eeuw zonder probleem worden uitgegeven; nu probeert men ze te censureren.

Eenzelfde dubbelzinnige houding heeft de islam tegenover muziek. De oerislam kent een muziekverbod. Moderne fundamentalisten staan hier nog steeds achter. Er is de traditie die leert dat Mohammed gezegd zou hebben dat

alleen klappen in de handen en recitatie van de Koran door mannen is toegestaan. Toch heeft de islam zeer verscheiden en erg populaire muziekvormen voortgebracht, die gaan van Gnawi en Andalusische muziek in de Maghreb tot qawwal in Pakistan.

In de religieuze tradities van christendom en islam constateren wij dat taboes zonder moeite wijken als het de religie goed uitkomt. Twee historische voorbeelden getuigen daarvan: de schunnige versieringen in romaanse kerken, in de kunstgeschiedenis afgedaan als *drôleries*, en moslimprenten en schilderkunst.

Het taboe doorbroken

Het taboe van het niet afbeelden van mensen binnen de islam wordt danig overschat. Historisch gezien was dit taboe het sterkst in het westen, in de Maghreb, maar vanaf Turkije en Irak tot China bestaat er wel degelijk een moslimtraditie van prentkunst. Het verbod op afbeeldingen geldt binnen de religie en binnen de moskee, omwille van het gevaar van 'afgodencultus', maar niet binnen de wetenschap en zelfs niet in de literatuur. Er zijn talloze afbeeldingen van het menselijk lichaam in de Arabische medische literatuur, tot zeer expliciete afbeeldingen over het uitvoeren van de keizer-snede op zwangere vrouwen. En zelfs binnen het religieuze domein was dit verbod beperkt. Zo werden er tot enkele decennia geleden om en rond de moskees – van Marokko tot China – prentjes verkocht die te vergelijken zijn met de Bijbelse geschiedenis: Mohammed die op zijn ros Buraq ten hemel stijgt, Adam en Eva in het paradijs, Jozef die in Egypte verleid wordt door de vrouw van de minister, Hussein die vermoord wordt in Karbala en noem maar op. In Perzië, en ook in het Iran van de ayatollahs, worden prenten verkocht waarop de profeet Mohammed wordt afgebeeld als mooie jonge man, zonder gezichtsluier. Zelfs nu nog, na de Deense cartoonhetze.

Ook de Saoedi's, die fundamenteel tegen

afbeeldingen zijn, zondigen. Zo is er de prent die massaal werd verspreid met de moord op koning Faisal in 1975 waarop ook de terechtstelling van zijn moordenaar is afgebeeld, en Faisal in het paradijs, dat wordt gekenmerkt door Perzische elementen als pauwen en engelen in Europese stijl.

Het beeldverbod bestaat in de islam, maar hoe meer naar het oosten, en hoe groter de invloed van de Perzische culturele traditie, hoe meer de machthebbers dit verbod negeerden. Zo ontstond er in de zestiende eeuw onder Indiase moslims een groot debat over het gebruik van prenten. De mogols, de moslimvorsten die over het Indiase subcontinent regeerden, wilden hun eigen geschiedenis zo glorieus mogelijk laten beschrijven, geïllustreerd met prenten. Zo had grootmogol Akbar aan zijn hof een ware prentenfabriek, meer dan honderd artiesten hadden er hun atelier en er werden tijdens zijn bewind zo'n 24.000 rijk geïllustreerde boeken geproduceerd. Van hem is de uitspraak: 'Velen zijn fanatiek tegen schilderijen en prenten gekant, maar ik haat zulke mensen.' In zijn discussie met de religieuze opposanten gebruikte hij argumenten die hij overnam van Zuid-Nederlandse jezuiten die daar kwamen missioneren. Zij

hadden in Europa een vergelijkbare discussie gevoerd met de protestanten. Die jezuiten brachten ook prenten mee naar India. Zo hadden zij exemplaren bij zich van de fameuze Polyglotbijbel die Christoffel Plantijn in Antwerpen had uitgegeven. Nadat zij Akbar een set Bijbelse prenten hadden aangeboden, kon hun reputatie niet meer stuk. Deze Zuid-Nederlandse prenten en schilderijen werden een ware mode aan het hof. Er werden grote tentoon-

Taboes wijken zonder moeite als het de religie goed uitkomt

stellingen mee georganiseerd en alle hovelingen probeerden er een kleine collectie van aan te leggen. Hofschilders kopieerden ze vlijtig. Dit beïnvloedde ook de vormtaal van sommige mogolschilderijen. Een van de frappantste voorbeelden is de boodschap van de engel Gabriël aan Maria (ook voor de islam een belangrijk verhaal) waar je alleen aan het landschap en het gebouw kunt merken dat het in India speelt; een boek aan de voeten van Maria – een werk van Hafiz – moet duidelijk maken dat het wel degelijk om een moslimwerk gaat.

Schunnige anti-islamkunst

Na de antieke oudheid was er een periode van het grote niets, tot rond 900 in West-Europa de romaanse kunst tot bloei kwam, met vooral sculptuur en architectuur. De term romaans is uitgevonden in de negentiende eeuw en zou verwijzen naar Romeinse invloeden. Maar wie naar de bouwstijl kijkt, ziet dat die veel heeft

overgenomen uit het Midden-Oosten, en daarin komt de invloed van de Kruistochten naar voren. De keuze om niet langer in hout te bouwen – zowel voor kastelen, grote huizen als kerken – is gestimuleerd door de architectuur die de Kruisvaarders in het Midden-Oosten tegen waren gekomen.

Opmerkelijk vooral is de sculptuur. Die beperkt zich hoofdzakelijk tot portalen, kapitels van zuilen en kraagstenen¹ in kerken. En die kraagstenen zijn nu net interessant, want in de kunsthistorie weet men er geen weg mee, omwille van de op het eerste gezicht bizarre en niet te duiden afbeeldingen. Ze worden dan ook gerubriceerd als *drôleries* en toegeschreven aan de fantasie van leerling-beeldhouwers. En hier duikt een eerste onlogica op: we kennen meer dan 500 verschillende signaturen op kraagstenen. De afbeeldingen op de kraagstenen zijn dan ook niet marginaal, maar essentieel voor de kerkversiering. Kraagstenen zijn de stenen steunen onder de dakrand, die later zullen uitgroeien tot spuwversiersels om het regenwater te lozen. Ze staan rondom de kerk en de gelovige kan ze zien als hij de kerk bezoekt of de begraafplaats rond de kerk, het kerkhof. In een tijd dat kerken nog geen schilderijen of glasramen hadden, waren die kraagstenen en zuilkapitels de enige afbeeldingen die een gelovige te zien kreeg.

Nu zijn de meeste romaanse kerken in Spanje, Italië, Frankrijk en bij ons gebouwd tijdens de Kruistochten (1096–1272). De ideologie achter de Kruistochten is dan ook een belangrijke sleutel om sommige van die afbeeldingen te duiden. De man die hier als eerste achterkwam, is de Duitse godsdienstwetenschapper en fotograaf Claudio Lange.² Zijn onderzoek begon bij drie belangrijke romaanse kerken: de collegiale kerk San Pedro de Cervatos in Cantabria (Noord-Spanje), de kathedraal van Girona en St. Benoit sur Loire in Frankrijk.

San Pedro de Cervatos is gebouwd net na de

Eerste Kruistocht (1099). Sculpturaal is ze erg belangwekkend. Het portaal is omkranst met portaalbogen die bovenaan zijn afgesloten met een zeer Arabisch aandoend doorbraak-filigraan en een rij Perzisch aandoende leeuwen, en daarboven een dakrand met kraagstenen die sterk gelijken op wat men in Andalusisch-Arabische bouwwerken vindt. Volgens Lange gaat het hier om 'krijgsbuit', architecturale taal die men heeft overgenomen van de (verslagen) vijand. Verder zijn er op enkele vensterkapitels intrigerende figuren te zien: een vrouw met hoofddoek die haar benen optrekt en haar onderlichaam ontbloot en recht tegenover haar een man met een kolossale penis die zijn oren dichtstopt. Twee figuren die op talrijke andere plekken voorkomen en die symbool staan voor het idee dat men had van een wellustige islam.

Deze schunnige kunst, die in verschillende varianten ook op de buitenkant van de andere twee genoemde kerken te zien is, werd toegestaan omdat ze zich buiten de kerk, buiten het religieuze domein bevond. Men zag het als een essentieel middel om in een tijd van ongeletterde gelovigen de kruistochtideologie te verspreiden.

Deze romaanse beeldentaal leefde in het Spanje van de Reconquista voort tot de zestiende eeuw. In Valencia, waar de laatste moslims pas in 1610 werden verdreven, is dit te zien aan de spuwversiersels van de tot kathedraal omgebouwde Grote Moskee en bij de Zijdebeurs, waar dezelfde figuren in een nog vulgairder vorm voorkomen, onder meer een moslim met tulband die een dier bespringt – de eerste 'geiten-neuker' in de Europese kunstgeschiedenis.

De monotheïstische religies zijn waarschijnlijk de religies die in de loop der tijd het meest door machthebbers werden gemanipuleerd. En die machthebbers beslisten uiteindelijk hoe rigoureuze de religieuze normen werden toegepast. Zij bepaalden het kader waarbinnen kunst al dan niet werd getolereerd. Als de

machthebbers hun religie relativeerden, verminderde daarmee de invloed van de religie op de kunst drastisch. Het moderne Europa is hier een mooi bewijs van. Toen de kerk in Europa uiteindelijk haar macht moest delen met de burgerij, verscheen er een andere vorm van kunst. Dit gebeurde vanaf de Vlaamse Primitieven (dus vanaf de vijftiende eeuw) en zodra de kerk haar macht na de Franse Revolutie definitief had verloren, verdween de religieuze kunst naar de marge, het werd een nicheskunst.

Kunst of kitsch?

De derde vorm van religie ten slotte, die op mythologieën steunt, kwam zowat overal ter wereld voor, van het klassieke Griekenland via de Germanen en Kelten tot aan het India van de Veda's. Deze mythologieën hebben heel veel kunst opgeleverd: literatuur, plastische kunst en natuurlijk tempelarchitectuur. De intelligentsia vond deze mythologische godencultus meestal te beperkt en hing daarnaast vaak een areligieuze filosofie aan. Zo hadden de meeste Griekse filosofen een misprijzen voor de mythologische goden. Voor hen was dit puur volks- en bijgeloof. Ook de hierboven besproken Indiase filosofieën geven niet om Ghanesh, Shiva of Krishna.

De kunst die zich baseert op deze mythologische religies leeft voort tot op de dag van vandaag. Nog altijd produceren Chinese sculpteurs beeldjes van populaire mythologische goden als Guan Yin (de Barmhartige en Vergevensgezinde), Cai Shen, god van de welvaart of Shou Xing, god van het lange leven. En India produceert massa's prenten en beeldjes van Vishnu, Khrishna of Ganesa. Het volstaat een Chinees of Indiaas restaurant te bezoeken

Mythologie in de kunst wordt gebruikt als excuus voor *spielerei*

om ze te ontdekken. Is dit echte religieuze kunst, of gewoon kitsch, zoals die ook in Lourdes en Rome aan goedgelovigen wordt gesleten?

Ook de Griekse en Romeinse mythologie herleeft sinds de renaissance in de westerse kunst. Is dit religieuze kunst? Als Pieter Paul Rubens *De Geboorte van Venus* schilderde of *Juno voedt Hercules*, dan mogen we er zeker van zijn dat hij noch de opdrachtgevers van deze schilderijen in Venus, Juno of Hercules geloofden. Als hij een *Kruisafneming* schildert, is dat wat anders. Rubens en de gelovigen in de kerk die naar dit schilderij keken, geloofden sterk in de dood en verrijzenis van Christus. Dat laatste schilderij is derhalve religieuze kunst, de twee andere zijn een mooie gelegenheid voor hem om bloot en borsten te schilderen. Mythologie als excuus voor een artistieke spelerei.

In de 19de eeuw dook de Keltische en Germaanse mythologie weer op in wat geen

Lucas Catherine

is medestichter van Daarkom, het Vlaams-Marokkaans Culturenhuis, en publicist. Van hem verscheen in november *Klein Arabisch Prentenboek*.

religieuze kunst was, maar nationalisme. Als Tristan en Isolde of koning Arthur dan in de kunst verschijnen, moeten zij het rijke Keltische verleden van Ierland en Wales verbeelden. Toen Richard Wagner *Die Walküre* schreef, geloofde hij echt niet dat zij de dochters van Wodan waren, maar wilde hij het Duits nationalisme oppeppen, dat zich verzette tegen het christendom als ‘volksvreemde’ religie, geïmporteerd uit het Midden-Oosten. Met religieuze kunst had dit niets te maken. Hier gebruikt de religie de kunst niet, maar is het net omgekeerd. Religie in de kunst wordt spelerei, een groot vat met verhaaltjes en personages waar je als artiest eindeloos uit kunt putten.

Literatuur

- Allami, A. F. (1977) *Aini Akbari*. New Delhi: Oriental Books.
 Arnold, Th. W. (1965) *Painting in Islam. A study of the place of pictorial art in Muslim culture*. New York: Dover Books.
 Catherine, L. (1996) *De gelaagde religie. Over mythische verhalen en kritische atheïsten*. Antwerpen-Baarn: Hadewijch. .
 Chattopadhyaya, D. (1969) *Indian atheism. A Marxist analysis*. Calcutta: Manisha.
 Lange, Cl. (2004) *Der nackte Feind, anti-islam in der romanische Kunst*. Berlijn: Parthas.
 Wellesz, E. (1952) *Akbar's religious thought reflected in Mogul painting*. Londen: Allen and Unwin.
 Zonder auteur (1954) *The great heritages of Chinese art*. Peking: Guozi Shudian.

Noten

- 1 Kraagsteen: vooruitspringende steen om iets te dragen, bijvoorbeeld de dakgoot (Frans: *corbeau*; Engels: *corbel*; Spaans: *canecillos*).
- 2 Hij deed dat in zijn boek *Der Nackte Feind, anti-islam in der romanische Kunst*, eigenlijk een catalogus bij de tentoonstelling die hij organiseerde in het Museum für Islamische Kunst in Berlijn (2004), en recent in zijn essay *La Clave anti-islámica – ideas sobre marginación iconica y semantica* (Madrid CSIC, 2009).